

### “Həft Peykər”in Türk Ədəbiyyatına ədəbi təsiri: Nəvai və Nəvizadə Ətayı kontekstində The Impact of “Haft Paykar” on Turkish Literature: In the context of Navai and Navizade Atayi

**Lalə Hidayətqızı**  
**E-mail:**  
lalehidaytqizi@gmail.com  
**Tel:** +994504970071  
Azərbaycan Milli  
Elmlər Akademiyası



Məqalənin gəldiyi  
tarix/Received: 23.05.2025  
Qəbul tarixi/Accepted:  
24.11.2025  
Nəşr tarixi/ Available Online:  
24.12.2025

**Xülasə:** XII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli söz ustası Nizami Gəncəvi “Xəmsə”si ilə Şərq mədəniyyətində yeni bir ədəbi məktəbin əsasını qoymuşdur. “Beşlik”in dördüncü əsəri olan “Həft peykər”, sonrakı əsrlərdə türk ədəbiyyatında müxtəlif formalarda təqlid və təbdil edilərək geniş təsir dairəsinə malik olmuşdur. Nizami Gəncəvidən sonra bir çox sənətkar, xüsusilə də Əlişir Nəvai və Nəvizadə Ətayı bu irfanı davam etdirərək yeddi rəqəminin mifoloji, dini və fəlsəfi qatlarını öz yaradıcılıqlarında fərqli aspektlərdən təcəssüm etdirmişlər.

Tədqiqatın məqsədi Nəvizadə Ətayinin “Həft xan” məsnəvisində Nizami ənənələrinin davamlılığını və Əlişir Nəvainin ideya-estetik təsirini müəyyən etməkdir. Bu məqsədlə məqalədə müqayisəli-analitik müşahidə, məzmun və motiv analizi üsullarından istifadə edilmiş, həm mənəvi-simvolik sistem, həm də formativ bədii quruluş baxımından əsərlər arasında əlaqələr araşdırılmışdır.

Məqalədə “Həft peykər”, “Səbəyi-səyyar” və “Həft xan” məsnəvilərinin oxşar və fərqli poetik strukturları, tövhid, minacat və nət hissələrindeki rəqəmlərin rəmzi və ezoterik mənaları təhlil edilmişdir. Nəticələr göstərir ki, Ətayı, öz əsərində həm Nizaminin ədəbi-fəlsəfi sisteminə sadıq qalmış, həm də Nəvainin poetik ənənəsini inkişaf etdirərək onu Osmanlı ədəbi mühitinə uyğunlaşdırmışdır. Şairin “Həft xan” məsnəvisi “Həft Peykər” və “Səbəyi-səyyar” əsərləri müqayisədə simvolik strukturu, rəqəmlərin ezoterik mənalandırılması və irfani məzmunu ilə fərqlənir.

Nəticə olaraq, Nəvizadə Ətayı həm Nizami irsinin davamçısı, həm də türk ədəbiyyatında irfani simvolizmin bədii təcəssümünü yeniləyən yaradıcı sənətkar kimi qiymətləndirilə bilər.

**Açar sözlər:** Əlişir Nəvai, Nəvizadə Ətayı, “Səbəyi-səyyar”, “Həft xan”, müqayisə

**Abstract:** The eminent poet of 12th-century Azerbaijani literature, Nizami Ganjavi, laid the foundations of a new literary school within the cultural sphere of the East through his “Khamasa”. The fourth poem of this collection, “Haft Paykar” (Seven Beauties), became a significant source of inspiration for later Turkish literary traditions, where it was adapted and reinterpreted in diverse forms. Following Nizami, numerous poets most notably Alishir Navai and Navizade Atayi continued this intellectual and spiritual legacy, reflecting the mythological, religious, and philosophical dimensions of the number seven from different artistic perspectives.

The primary objective of this study is to examine the continuity of Nizami’s literary tradition and the aesthetic and ideological influence of Alishir Navai in Navizade Atayi’s “Haft Khan” masnavi. To achieve this goal, the article employs comparative-analytical methods, including content and motif analysis, exploring the relationship between these works in terms of both symbolic-spiritual systems and formal-poetic structures.

The paper analyzes the similarities and divergences among “Haft Paykar”, “Sabayi Sayyar”, and Haft Khan, focusing particularly on the symbolic and esoteric meanings of numbers within the sections of tawhid (unity of God), munajat (supplication), and nat (praise of the Prophet). The findings reveal that Atayi remained faithful to Nizami’s literary-philosophical framework while simultaneously developing Navai’s poetic heritage and adapting it to the Ottoman literary milieu. Compared with “Haft Paykar” and “Sabayi Sayyar”, Atayi’s “Haft Khan” distinguishes itself through its symbolic architecture, esoteric numerology, and mystical content.

In conclusion, Navizade Atayi can be regarded as both a continuator of Nizami’s legacy and an innovative artist who revitalized the expression of mystical symbolism within Turkish literature.

**Keywords:** Alishir Navai, Navizadeh Atayi, “Sabaye Sayyar”, “Haft Khan”, comparison

**Giriş / Introduction:** Azərbaycanın XII əsr dühası Nizami Gəncəvinin bədii irsi təkcə milli ədəbiyyatın deyil, ümumşərq mədəniyyətinin inkişafında dərin iz buraxmışdır. Onun yaratdığı “Xəmsə” silsiləsi Şərq poeziyasında yeni poetik model və fəlsəfi-estetik sistem formalaşdırmışdır. Nizami məktəbi sonrakı əsrlərdə bir çox sənətkarlar üçün ilham mənbəyinə çevrilmiş, xüsusilə “Həft peykər” məsnəvisi ideya-məzmun, forma və simvolik dərinliyi baxımından türkdilli ədəbiyyatlarda geniş təqlid olunmuşdur. Bu əsərə yazılmış çoxsaylı nəzirələr və cavablar Nizami yaradıcılığına olan rəğbətə, həm də onun təsir dairəsinin genişliyinin göstəricisidir.

Tədqiqat probleminə dair yerli, həm də xarici ədəbiyyatda müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Azərbaycan və türk tədqiqatçıları (məsələn, Həmid Araslı, Fuad Köprülü, Abdülkadir Karahan, Rasim Əlizadə və b.) Nizami ənənələrinin türk ədəbiyyatında, xüsusilə Əlişir Nəvai və Nəvizadə Ətayi yaradıcılıqlarında davam etdirilməsini sistemli şəkildə öyrənmişlər. Qərb ədəbiyyatşünaslığında isə (E.G. Browne, J.Rypka, Julie Scott Meisami və.s) Nizaminin təsiri daha çox Şərq poetikasının vahid ideya mənbəyi kimi təhlil edilmişdir. Bununla belə, Nəvai və Ətayi arasında Nizami poetikasının təcəssümü məsələsi ayrıca müqayisəli istiqamətdə yetərinə araşdırılmamışdır.

Məqalənin əsas məqsədi Nizami Gəncəvinin “Həft Peykər” əsəri ilə onun türkdilli davamçıları Əlişir Nəvainin “Səbeyi Səyyar” və Nəvizadə Ətayinin “Həft xan” məsnəviləri arasındakı bədii, ideya və simvolik əlaqələri müəyyənləşdirməkdir. Tədqiqatda müqayisəli-analitik metoddan istifadə olunaraq bu üç əsərin poetik strukturu, irfani və rəmzi qatları, eləcə də müəlliflərin dövrün düşüncə sistemi ilə münasibətləri araşdırılacaqdır.

Beləliklə, məqalə Nizami Gəncəvi ənənələrinin türk ədəbiyyatında poetik transformasiyasını, Nəvai və Ətayi kimi sənətkarların bu mirası yeni kontekslərdə necə yaşatdıqlarını elmi müstəvidə təqdim etməyi hədəfləyir.

### **Əsas hissə / Main Part**

*“Türk dilində yazılmış məsnəvilərin hansı mövzuda olmasına baxmayaraq, əksəriyyətində, bəlkə də cüzi bir istisna ilə demək olar ki, hamısında Nizami yaradıcılığının təsiri bu və ya digər baxımdan özünün göstərməkdədir”* (Araslı, 1980, s. 9).

*“Türk zövqü”nün, “türk tərz”inin yüksək tutulmasının nəticəsi deyilmi ki, Əlişir Nəvai kimi bir söz dühası ilk dəfə olaraq türkcə “Xəmsə” yaratmaq təşəbbüsündə səy göstərdi və özbək (çığatay) dilində poema yazdı”* (Səfərli, 2022, s. 113).

Nizaminin türk dünyasında layiqli davamçıları Nəvai və Ətayinin həm həyat tərzlərində, həm də yaradıcılıqlarında bir sıra oxşar amillər mövcuddur. İlk növbədə yaşam tərzlərindən bəhs etmək istəyirəm. Hər iki şair ziyalı ailədə doğulmuş, ilkin təhsillərini atalarından almış, lakin çox gənc yaşlarında valideynləri vəfat etmişdir. Bundan əlavə, hər iki şair ömrünün əhəmiyyətli hissəsini dövlət xidmətində keçirmişdir.

Nəvai və Ətayini birləşdirən önəmli xüsusiyyətlərdən biri onların bədii yaradıcılıqlarıdır.

*“Şərq ədəbiyyatında Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sinə cavab verən hər bir sənətkar öz əsərində Həzrəti Şeyx Nizami Gəncəvinin hikmət və fəzilətlərinin böyüklüyünə həsr olunmuş bejtlərə xüsusi önəm vermişdir”* (Allahverdiyeva, 2020, s. 81).

Türk dünyasına mənsub olan bu şairlər dahi Nizami Gəncəvini öz ustaları hesab etmiş və əsərlərində ona xüsusi ehtiram göstərmişlər. Onlar fürsət yarandıqca Nizamini tərifləmiş və sənətini yüksək qiymətləndirmişlər. Əlişir Nəvai Çığatay türkcəsi ilə yazdığı “Səbeyi-səyyar” əsərinin altıncı babında Nizamini xatırlayaraq onun yaradıcılığı haqqında düşüncələrini bildirir:

**Аҳли назм афсаҳул каломи ул,  
«Хамса»нинг нозими Низомий ул**

(Navoiy, 1491, s. 24)

*(Nəzm əhli içində ən fəsahtli sözü odur, “Xəmsə”nin müəllif Nizami odur. )*

Nəvai bu misraları ilə ustasını tərif edir. Eyni ilə Nəvizadə Ətayı də əsərin yazılma səbəbi hissəsində Nizami Gəncəvinin böyük ustad, uca şəxsiyyət olduğunu xüsusi vurğulayır:

**Heft-Peyker huceste namı idi  
Nazımı şeyh-i fen Nizami idi  
Ne Nizami ki hamsesin gerdün  
Heft Seyyareden bilürdi füzun.**

(Karacan, 1974, s. 14)

*(Kitabın gözəl adı Heft Peykər və onu nəzm edən də elmlərin şeyxi Nizami idi. Elə bir Nizami ki fələk onun Xəmsəsini yeddi ulduzdan daha yüksək tanıyır (bilir) )*

Şair yuxarıdakı beytdə Nizamini sənətin zirvəsində hesab edir və onun əsərlərini yüksək dəyərləndirir.

Göründüyü kimi hər iki şair Nizamini mükəmməl qiymətləndirsə də əsərlərində tənqidi münasibətlərini bildirmədən keçməmişdir.

Əlişir Nəvai müəlliminin yaratdığı “Heft peykər”də üç qüsur görür.

**Неча навъ ишни қилдилар тақсир,  
Гар тутарсен қулоқ, қилай тақрир:  
Бири буким, йўқ анда мояи дард,  
Қилдилар ишқ сўзидин ани фард  
Бўлса, тарих аларға гар матлуб,  
Анда сўз боғламоқ эмастур хўб.**

(Navoiy, 1491, ss. 37, 38)

*(neçə cür işlər görüblər təqsir, Əgər qulaq asarsan, izah edim: Biri budur ki, onda dərdin mayası yoxdur, eşq sözünü ondan ayrı etdilər. Əgər onlar üçün tarix arzu olunandırsa, Orada söz qoşmaq yaxşı deyil)*

O, Nizaminin tarixçi olmadığını qeyd edərək, onun əsərinə tarixi dəqiqlik meyarları ilə deyil, bədii dəyəri baxımından yanaşılmasının vacibliyini vurğulayır. Bundan əlavə, eşq mövzusunun lazımı qədər işlənmədiyinə də işarə edir.

Nəvainin Nizamiyə tənqidi münasibəti olan başqa bir beytinə nəzər salaq:

**Яна бир буки анда баъзи иш,  
Зохиран номуносабат тушмиш;  
Буйла тухматки, айш .учун Баҳром  
Ясади етти қаср сургали ком.**

(Navoiy, 1491, s. 38)

*(yenə də onda bəzi işlər var ki, Zahirən uyğunsuz görünür: Bu Bəhramın əyləncə üçün yeddi saray tikdirməsi ittiham kimidir.)*

Bu misralarda Əlişir Nəvai Nizami Gəncəvinin “Heft peykər” əsərinə edilən bəzi tənqidlərdən, xüsusilə də Bəhramın əyləncə üçün yeddi qəsр tikdirməsini uyğunsuz hesab edilməsindən bəhs edir. Bəhramda həqiqi eşqin olmadığını, yalnız gündəlik eyş-ışrətlə məşğul olmasını düzgün qəbul etməyib gileylənir. Nəvai bu vəziyyətlə razılaşmır və bunu əsərin qüsurlarından hesab edir.

Nizami Gəncəvi kimi Əlişir Nəvainin də Osmanlı ədəbiyyatına böyük təsiri olmuşdur.

Osmanlı klassik ədəbiyyatının sonuncu “Xəmsə” müəllifləri sırasında yer alan Nəvizadə Ətayı “Heft xan” əsərini ilk “Xəmsə” müəllifi Nizami Gəncəviyə cavab olaraq qələmə almış olsa da,

poemada daha çox Nəvainin təsiri müşahidə edilir. Ətəyi də eyni ilə Nəvai kimi əsərə qarşı üç cür etirazını ifadə edir:

**Üç su`al eyleyüp fakirane  
Yek-be-yek dedim anda yarana.**

(Karacan, 1974, s. 14)

*(Təvazökarlıqla üç sual edib elə ordaca dostlarıma bir-bir bildirdim)*

I – Nizami öz əsərində daha çox Bəhram şahın mədhinə diqqət yetirərək eşqi ikinci plana salıb.

**Medh-I Behram Şaha etmiş meyl  
Eylemiş padişah-I aşk-I tufeyl**

(Karacan, 1974, s. 141)

*(Bəhram şahın mədhinə meyl göstərərək, hökmdarı eşq tüfeylisi etmiş)*

II – Nizaminin daima qadın eşqindən bəhs etməsinə qəti etirazını bildirilir. Eşqin qüdsiyyətini kölgədə qoyduğundan saf sevgi sayılmaz.

**Ehli-I 74ikmet bu kavle ka`ildür  
Zene ma`il zinaya ma`ildür.**

(Karacan, 1974, s. 143)

*(Hikmət əhli bu fikirdədir ki, qadına meyl zinaya meyl olmaq deməkdir).*

III – Ətəyiyə görə, aşıqda eşq bir dəfə alovlananda artıq o aşıqda ağıl hökm sürməyəcəyindən vücudunu və kainatı unudub pərəstişə çevrilir. Həmin aşıqın Bəhramın müxtəlif rənglərdəki yeddi saray kimi evlərə artıq ehtiyacı qalmaz. Təbiət aləmində o rəngli köşklərin yerlərini tutacaq bir çox gözəlliklər və cürbəcür mənzərələr mövcuddur.

**Aşk terk-I ser-I emanidür  
Belki mahv-I vücud-I fanidür.**

(Karacan, 1974, s. 142)

*(Eşq bütün məqsədlərin tərki etmənin başıdır, bəlkə də fani olan vücudun məhv olmasıdır).*

Doğurdan da, yuxarıdakı qarşılaşdırmalara nəzər salanda görürük ki, Ətəyi “Həft xan”ı yazarkən Nəvaidən çox təsirlənmişdi.

Klassik ədəbiyyatda yuxu motivi geniş yayılmışdır və Əlişir Nəvai də bu mövzunu əsərlərində tez-tez istifadə etmişdir. Nəvainin yuxuları dünyagörüşünü, mənəvi axtarışlarını və narahatlıqlarını əks etdirən simvolik mənalar daşıyır. O, yuxularında Allahla, peyğəmbərlərlə və müqəddəs insanlarla görüşürdü.

“Səbeyi-səyyar”da olan yuxu ilə bağlı bəzi beytlərə baxaq:

**Топтим ул навъ комили офок,  
Шарх қилдим тушумни боштин -оёқ,**

(Navoiy, 1491, s. 35)

*(Elə kamil bir insan tapdım, Yuxumu başdan-ayağa şərh etdim.)*

**Рози боис бўлуб кушодимға,  
Тушдаги пир кирди ёдимға.**

(Navoiy, 1491, s. 36)

*(Sirlərimin açılmasına səbəb olduğuna görə razı oldum, Yuxudakı piri yadıma düşdü.)*

Şərq mədəniyyətində yuxular tez-tez yozulması lazım olan vacib mesajlar hesab olunurdu. Qəhrəman yuxusunun mənasını anlamağa çalışır, bu da həqiqətə və özünüdərkə can atmağı simvollaşdırır. Şairlər yuxularında gördüklərini əsərlərində təsvir edərək, oxuculara mənəvi və fəlsəfi mesajlar çatdırırlar.

Nəvidə müşahidə olunan yuxugörmə halı Ətayidə də mövcuddur. Türk ədəbiyyatı və folkloru sahəsində tanınmış yazıçı və tədqiqatçı Turqut Karacan bildirir ki, “*Nəvidə bu təsirin Nizamidən deyil, Əmir Xosrov Dəhləvidən keçdiyi bilinir. Lakin Ətayidə bu təsirin Nəvidən gəldiyi düşünülmür*” (Karacan, 1974, s. 5). Bəzi şairlər yuxuda onlara göndərilən ismarıqlara inanaraq yola çıxdıqlarını qeyd edirlər. Bundan cəsarət alan Ətayı bütün gücü ilə fəaliyyətə başlayır. O, “Həft peykər” kimi ağır məsnəviyə cavabı necə ərsəyə gətirəcəyini düşünür. Bir gecə o, yuxusunda atasını görür və atası vaxtilə özünə vermiş olduğu feyzi ona xatırladaraq bu yolda irəliləməyi tövsiyə edir. Hətta buna görə şair atasını yuxuda görmə halını qısa deyil, “*Xab didən-e şair-e bitab*” adlı geniş hissə həsr etmişdi. Ətayinin kitabı ərsəyə gətirməyə qərar verdiyi beytə baxaq:

**Oldı bu vakıa bana hadi**

**Mesleğim oldı ahır ol vadi.**

(Karacan, 1974, s. 152)

(*Bu yuxu mənə yol göstərdi, şairlik vadisi peşəm oldu*).

Şairlər yuxularında çox zaman onlara verilən tapşırıqları yerinə yetirir, bununla da sanki mənəvi kamilləşməyə nail olurdular.

Klassik Azərbaycan ədəbiyyatı, irfani əsərlərin zənginliyi ilə seçilir. Bu dövr şairlərin yaradıcılığında Tanrıya olan sevgi və bağlılığın ifadəsi kimi öz əksini tapmışdır. Nizami Gəncəvi və Əlişir Nəvai kimi dahi sənətkarların yaradıcılığı bu baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

“*Əlişir Nəvai Azərbaycanla Özbəkistan arasında möhkəm və etibarlı körpüdür. Azərbaycanda özbək xalqının daha dərinləndən tanınmasında və sevilməsində Əlişir Nəvainin böyük payı və əvəzsiz xidmətləri vardır. Ümumiyyətlə, Əlişir Nəvainin əsərləri özbək xalqının bədii dühasının və məsnəviyyatının böyük bələdçisidir*” (Həbibbəyli, 2023, s. 8).

Nizami Gəncəvinin əsərlərindəki minacat və nətlər, sənətkarın irfani dünyagörüşünü əks etdirir və oxucuları dərin fəlsəfi düşüncələrə sövq edir. Bu əsərlərdə şair Tanrıya olan sevgisini və bağlılığını yüksək bir poetik dillə ifadə edir. Yeddi rəqəmi ən sirli saylar arasında yer alır. “*Nəvai sözü “fəlsəfi” baxımdan dəyərləndirmiş, onun mənə yükünün incəliklərindən bəhs etmişdir*” (Bədəlova, 2024, s. 24).

Yaradıcılığı XV əsrə təsadüf edən, dörd sultanlıq görən Əlişir Nəvai ilə ədəbi fəaliyyəti XVII əsrdə olan, yeddi Osmanlı padişahlığına şahidlik edən Nəvizadə Ətayinin “Xəmsə”lərinin dördüncü məsnəvilərində yeddi rəqəminə xüsusi önəm verilmişdir.

“*Eski Türklerin sosyal hayatında rakamlar ve sayılar, daima önemli bir yer tutmuştu. Düşünceleri, efsaneleri, masalları hep bu sayılar doldurmuş ve Türk dilinin ayrılmaz bir parçası haline gelmişlerdi*” (Ögel, 2010, s. 291).

Özbək xalqının dahi sənətkarı Əlişir Nəvainin yaradıcılığı, Azərbaycan ədəbiyyatı ilə sıx əlaqədədir. Türk ədəbiyyatında ilk dəfə “Həft peykər”ə cavab Əlişir Nəvidən gəlmişdir. Azərbaycan humanitar elminə dəyərli töhfələr vermiş, türkologiya və ədəbiyyatşünaslıq sahəsinin professoru Almaz Ülvi Binnətova qeyd edir: “*Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”çilik ənənəsinə Əlişir Nəvai ərəb və fars səddini qıraraq türkcə cavab yazdı. Türk dilini həmin dillərin boyuna qaldırdı. Obrazlar, hadisələr oxşar olsa da, Nəvai öz dühası ilə yanaşdı: yeni rəng, yeni ruh, yeni çalar, yeni ahənglə öz nəqşibəndi baxışı ilə sözə yeni naxış vurdu*” (Binnətova, 2020, s. 62). O, 1484-cü ildə “Səbeyi-səyyar” məsnəvisini qələmə almışdır. Nəvai, özündən əvvəlki təcrübələri ümumiləşdirərək mükəmməl orijinal əsər yaratmışdır. Əsərdə Bəhram və Dilaram mövzusu əsas hekayədir və ona daha yeddi hekayə daxil edilmişdir. Onlar əsərin ümumi istiqaməti ilə dərinləndən bağlıdır və vahid bədii əsərin tərkib hissələrini təşkil edir. Məsnəvinin adındakı “Səba” sözü ərəbcə yeddi deməkdir və

əsərdəki yeddi planetə (*Günəş, Ay, Merkuri, Venera, Mars, Yupiter, Saturn*) işarə edir. Bu rəqəm əsərin məzmununda da mühüm yer tutur.

Filologiya elmlər doktoru, özbək alimi Səidbəy Həsənovun tədqiqatına əsasən, “Səbeyi-səyyar” məsnəvisində “yeddi” kəlməsi ümumilikdə doxsan dəfə işlənmişdir (Хасанов, 1990, s. 131).

Nəvai, məsnəvinin girişində Allahı kainatın yaradıcısı kimi tərifləyir və dastanının məzmununa uyğun olaraq bu fəsildə yeddi rəqəminə xüsusi diqqət yetirir:

**Етти афсона борчаси дилбанд,  
Иккиси бир-бирига йўқ монанд.  
Етти гунбад агарчи миноранг,  
Етти афсона лек ранго-ранг.**

(Navoiy, 1491, s. 1)

*(Yeddi əfsanə hamısı ürəyə yaxındı, heç biri bir-birinə bənzəmir. Yeddi günbəz, əgər minarən olsa da, lakin yeddi əfsanə rəngarəngdi)*

Bu misralarda Nəvai, əsərindəki yeddi hekayənin hər birinin özünəməxsus gözəlliyi və fərqliliyi olduğunu vurğulayır. O bu əfsanələrin həm ürəyə yaxın, həm də bir-birinə bənzəmədiyini qeyd edir. Yeddi günbəzin minarə kimi yüksəlməsinə baxmayaraq, yeddi əfsanənin rəngarəngliyi və müxtəlifliyi xüsusi olaraq vurğulanır.

Başqa bir beytə nəzər salaq:

**Етти гардун демайки етти лаган,  
Ҷар бири ичра шамь нур афган.**

(Navoiy, 1491, s. 1)

*(Yeddi səma (fələk) demə ki, yeddi ləyən(qab), Hər birinin içində şam nur saçır)*

Bu misralarda Nəvai, qədim astronomik təsəvvürlərə əsasən kainatı yeddi fələk içində parlaq işıqlar (ulduzlar, planetlər) olan yeddi dərin qaba bənzədir. Bu, Nəvainin kainatın gözəlliyinə və əzəmətinə olan heyranlığını ifadə edir.

Əlbəttə, “Səbeyi-səyyar” məsnəvisində yeddi ilə yanaşı, digər rəqəmlərin də fəlsəfi əhəmiyyətinə toxunulduğuna dair xeyli misallar mövcuddur. Nəvai, rəqəmləri sadəcə riyazi simvollar kimi deyil, kainatın və insan həyatının dərin mənalarını ifadə edən rəmzlər kimi qəbul edirdi.

**Келди бу икки сарбасар нобуд,  
Сенки мавжуд, балки айни вужуд.**

(Navoiy, 1491, s. 5)

*(Gəldi bu iki tamamilə məhv olmuş, Sən ki, mövcudsən, bəlkə də varlığın özüsən.)*

Müəllif keçici və yox olmağa məhkum etdiyi dünyəvi varlığı iki aspektdə aid edir. Beytdə dünyəvi varlığın keçiciliyi ilə Allahın əbədililiyi arasında olan ziddiyyətdən bəhs edir. Beləliklə, sözügedən şeir bütün dünyəvi varlıqların müvəqqəti və faniliyini, Allahın isə əzəli və dəyişməz olduğunu ifadə edir.

Başqa rəqəmlə bağlı olan beyt:

**Бўлди жавзоға тўрт кўз хайрон,  
Беш аёғ бирла рахш этиб саратон**

(Navoiy, 1491, s. 15)

*(Dörd gözü Cəvzaya (Əkizlər bürcünə) heyran oldu, Beş ayağı ilə Xərçəng bürcünə tərəf çapdı)*

Bu şeir, astroloji və zooloji obrazlardan istifadə edərək zamanın və ya hadisənin məcazi təsvirini ehtiva edir. Şairin yuxarıdakı beytdə dörd rəqəmini müxtəlif fəlsəfi çalarlarda istifadə etməsi mümkündür. Bunlara kainatın dörd əsas unsuru (*torpaq, su, od, hava*), ilin dörd fəslisi (*təbiətin dövrü*

*dəyişiklikləri ilə həyatın dövrünü*) və ya dörd coğrafi istiqaməti (*şərq, qərb, şimal, cənub*) kimi mənalandırıldığını düşünmək olar.

Nəvai, sufi düşüncəsinə dərinədən bağlı idi və bu onun əsərlərində, xüsusən də “Səbeyi-səyyar”da öz əksini tapır. Əsərdə mənəvi kamillik, ilahi eşq və dünyəvi həyatın keçiciliyi kimi mövzulara da toxunulur.

Nəvizadə Ətayinin yaradıcılığı, həqiqətən də, ictimai-elmi və fəlsəfi tutumu ilə yanaşı, zəngin poetik məziyyətləri ilə də diqqət çəkir. Bu onun sələflərinin sənətinə yaxınlaşmasına, onların ənənələrini davam və inkişaf etdirməsinə imkan verir. Türk ədəbiyyatşünası, professoru Fuad Köprülü, 1941-cı ildə “Əlişir Nəvai” adlı yazdığı risaləsində Nəvainin Osmanlı ədəbiyyatının mərkəzində yer alan şair olduğunu bildirmişdir. Köprülü, Nəvainin şeirlərinin və əsərlərinin Osmanlı dövründə ədəbiyyatın inkişafına ciddi təsir göstərdiyini ifadə etmişdir. (Köprülü, 1941, s. 5)

Nizamidən beş əsr sonra yaşamış Ətayı daima ustad şairə rəqabət qayəsi göstərmişdir. Əsərləri arasında “Həft peykər”ə nəzirə olaraq 1627-ci ildə altı ay müddətinə tamamladığı “Həft xan” adlı məsnəvisini yazmışdır.

İrfani xarakterli bu əsərin “Tövhid” hissəsində müəllif türk, ərəb və fars dillərindən məharətlə istifadə edərək iyirmidən artıq yerdə yeddi rəqəmini müxtəlif fəlsəfi kontekstlərdə təqdim etmişdir. Bununla belə, Ətayı təkcə yeddi rəqəmi ilə məhdudlaşmamış, digər rəqəmlərdən də istifadə edərək onların simvolik mənalarına və fəlsəfi əhəmiyyətinə diqqət yetirmişdir. Məsələn adını qeyd etdiyimiz hissədəki bir beytə baxaq:

**Yedi düzah sekiz cinan senden  
Yedi kat yer noh asüman senden**

(Karacan, 1974, s. 116)

*(Yeddi cəhənnəm, səkkiz cənnət səndəndi, yeddi qat yer, doqquz səma səndəndi.)*

Gördüyümüz kimi şair Allahın tərifinə həsr etdiyi bu beytdə yeddi, səkkiz və doqquz rəqəmlərindən ustalıqla yararlanmışdır. “Qurani Kərim” və digər islami mənbələrdə cənnətin səkkiz adı və qapısı qeyd edildiyi halda, cəhənnəm yeddi təbəqədən ibarətdir. İkinci misradakı “noh asüman” termini isə fars ədəbiyyatından gələn “nüx sipihr” (*doqquz göy qatı*) ifadəsinin türk ədəbiyyatına adaptasiyasını əks etdirir.

**Fil-hakika bu kesret-i aded  
Oldı ancak tekerrür-i ahad**

(Karacan, 1974, s. 117)

*(Həqiqətdə bu ədədlərin çoxluğu ancaq birlərin təkrarından ibarətdir)*

Bu beyt, varlıq fəlsəfəsindəki “vəhdəti-vücut”, yəni varlığın birliyi düşüncəsini ifadə edir.

Burada kainatdakı bütün müxtəlifliyin və çoxluğun, əslində tək bir mənbədən, Tanrıdan gəldiyini və hər şey onun təkrarından ibarət olduğunu vurğulayır. Yəni, görünən bütün fərqliliklər və çoxluqlar, əslində Tanrının müxtəlif təzahürləridir.

Əsərlərin hər birində kainat və təbiətin gözəlliyi Allahın varlığına və qüdrətinə işarələr kimi təsvir olunur. Ümumilikdə, İslam mədəniyyətində yeddi rəqəminin mistik və simvolik mənaları mövcuddur.

Məqalədə qeyd olunan məsnəvilərdə yeddi rəngin simvolik mənaları da təhlil edilir. Lakin həmin rənglərin interpretasiyası əsərlər üzrə fərqlilik təşkil edir.

*Rənglərin semantik dəyər sferasını mənimsəyən insan, əslində, qalan dünyanı mənimsəmək üçün universal vasitə əldə etmişdi. Təsadüfi deyildir ki, ibtidai insanın mənimsənmiş dünya qatında*

*rənglərin dəyərləndirmə dairəsinə daxil olmayan, rəng vahidi ilə “ölçülməyən” heç nə yox idi* (Rzasoy, 2021, ss. 158, 159).

Bəhs etdiyimiz kimi “Səbeyi-səyyar” məsnəvisində yalnız ədəd və hərflərlə deyil, eyni zamanda rənglərlə də təzahür edir.

**Хар бирин үзга навъ этти ранг.**

**Бўлди ул ети қаср етти ранг**

(Navoiy, 1491, s. 102)

*(onların hər birinin yeddi cür rəngi var, yeddi qala və yeddi rəng var idi.)*

Hər hekayə öz xüsusiyyətlərinə malikdir və xüsusi rəngi ilə seçilir. Yeddi rəng adları eposun özünəməxsus bədii kompozisiya sistemini təşkil edir.

Ətayı də sələfləri kimi əsərində rənglərin fəlsəfi aspektlərinə toxunmuşdur. Belə ki, əsərdə hər hekayənin əvvəli təbiətin fərqli rənglərinə həsr olunmaqla yanaşı, şair kitabın yazılma səbəbi hissəsində də bir sıra rənglərin izahını öz yanaşma tərzilə verməyə çalışmışdır. Bunlara misal olaraq bir beyti nümunə göstərə bilərik.

**Oldı bir günbed-i zeberced-gün**

**Berg-i sebz ile devha-ı mevzun**

(Karacan, 1974, s. 146)

*(Bir yaşıl rəngli günbəz yaşıl yarpaqlı böyük bir ağac kimi oldu.)*

Təbiəti xatırladan yaşıl rəng təsəvvüfdə də inamı, ümidi təmsil edir. Əsərdəki üçüncü hekayə də, zümrüd rəngli səma altında danışılmağa başlayır.

Sufilər hər zaman etibarlarına və məzhəblərinə mahiyyət verən rənglərə öz təbirlərinə uyğun mənalar vermişlər.

**Nəticə / Conclusion**

Aparılan tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”si yalnız mövzu və süjet baxımından deyil, həm də poetik üslub, bədii simvolizm və irfani məzmunun ifadə formaları yönündən türkdilli ədəbiyyatın sonrakı inkişaf mərhələlərinə dərin təsir göstərmişdir. Nizaminin təsiri ilə formalaşan bu ənənə Əlişir Nəvai və Nəvizadə Ətayı kimi sənətkarların yaradıcılığında müxtəlif istiqamətlərdə davam etdirilmişdir.

Əlişir Nəvai Nizami irsini daha aydın, didaktik və oxucuya asan qavranılan formada təqdim etməklə, onun fəlsəfi məzmununa sosial və mənəvi dəyərlər prizmasından yanaşmışdır. Nəvizadə Ətayı isə eyni qaynaqlardan bəhrələnərək, simvolik təfəkkür, çoxqatlı metaforalar və ezoterik anlamlar vasitəsilə bu ənənəyə yeni bədii-estetik dərinlik qazandırmışdır.

Beləliklə, tədqiqat göstərir ki, Nizami Gəncəvinin poetik sistemi sonrakı əsrlərdə yalnız bir ədəbi miras kimi deyil, həm də yaradıcı transformasiya və yenilənmə mənbəyi kimi fəaliyyət göstərmişdir. Ətayı bu transformasiyanın Osmanlı ədəbi mühitindəki ən mühüm təmsilçilərindən biri olmuş, klassik ənənəni qorumaqla yanaşı, onu yeni fəlsəfi məzmun və estetik forma ilə zənginləşdirmişdir.

### Ədəbiyyat / References

Araslı, N. (1980). *Nizami və türk ədəbiyyatı*. Bakı: Elm.

Səfərli E. (2022). *Türkanə sözünün misilsiz ustadı*. Bakı: Elm

Allahverdiyeva, Z. (2020). Əlişir Nəvai yaradıcılığında Nizami Gəncəvi şəxsiyyətinə baxış. Bakı: “Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq” №1, s. 80-85

Navoiy, A. (n.d.). Xamsa: Sab'ai Sayyor (nazm) [PDF file]. Retrieved May 7, 2025, from

[https://n.ziyouz.com/books/alisher\\_navoiy\\_asarlari/Alisher%20Navoiy.%20Xamsa.%20Sab'ai%20sayyor%20\(nazm\).pdf](https://n.ziyouz.com/books/alisher_navoiy_asarlari/Alisher%20Navoiy.%20Xamsa.%20Sab'ai%20sayyor%20(nazm).pdf)

Karacan, T. (1974). *Nevizade Atayinin “Heft han” mesnevisi. İnceleme metni*. Ankara: Sevinç matbaası

Həbibbəyli, İ. (2023). Əbədi yaşarlığın Əlişir Nəvai nümunəsi. Daşkənd-Bakı: Əlişir Nəvai və XXI əsr – konfrans materialları

Bədəlova, T. (2024). *Nizamini anlamaq ehtiyacı*. Bakı: Elm və təhsil

Ögel, B. (2010). *Türk mitolojisi*, I cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi

Binnətova, A.Ü. (2020). Əlişir Nəvai və Azərbaycan. Bakı: “Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq” №1, s. 57-67

Хасанов, С. (1990). Роман о Бахраме, Ташкент, (автореферат)

Köprülü, F. (1941). *“Ali Şir Nevai”*, İstanbul: Türk tarih kurumu

Rzasoy, S. (2021). *Nizaminin “Yeddi gözəl” poem*